

بازخوانی رجال کشی

چکیده

کتاب «رجال کشی» از جمله مهم‌ترین منابع اصلی رجالی شیعه محسوب می‌شود. شناخت این اثر و اختیار شیخ طوسی از آن - معروف به «اختیار معرفة الرجال» - کمک شایان توجهی به کسب معارف در زمینه‌ی علم رجال و برخی مسائل اساسی تاریخی و اجتماعی شیعه در قرون اولیه‌ی اسلامی می‌کند. قدمت این اثر و نوع روایات مطرح شده در آن، توجه به آن را مهم‌تر می‌کند. در این مقاله، شخصیت کشی و اثرش مورد بررسی قرار گرفته و به بخشی از موضوعات اصلی آن پرداخته می‌شود و جایگاه این اثر مهم، بازشناسی می‌شود.

کلید واژه‌ها

علم رجال حدیث؛ کشی؛ رجال کشی؛ اختیار معرفة الرجال؛ شیخ طوسی.

مقدمه

«رجال کشی» یکی از منابع و اصول چهارگانه‌ی رجالی شیعه محسوب می‌شود که دانشمند شیعی قرن چهارم هجری قمری، ابوعمر و محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی آن را به رشته تحریر درآورده است. این کتاب، از آن جهت که منبع بسیاری از توثیق یا تضعیف‌های دانشمندان در دوره‌های بعد قرار گرفته است و معمولاً نظر صاحب کتاب را پذیرفته‌اند، اهمیت فوق‌العاده‌ای یافته است.

علاوه بر این، سبک منحصر به فرد آن در شرح حال روات مبتنی بر نقل معصوم(ع)، اهمیت آن را دوچندان می‌گرداند. بررسی مفهومی این روایات، البته بیش از وضعیت رجالی و حدیثی روات، مطالب مهم اعتقادی، سیاسی، اجتماعی، تاریخی و نظایر آن را از فضای زندگی ائمه(ع) و شیعه - بخصوص در نیمه‌ی دوم ائمه(ع) - ارائه می‌کند. در بخش اول، به معرفی کشی پرداخته شده است. بخش دوم درباره‌ی کتاب رجال کشی است و آخرین بخش درخصوص نکات ویژه و برجسته‌ای از کتاب کشی می‌باشد.

بخش اول: ابوعمر و کشی

تاریخ و مکان ولادت

هرچند تاریخ دقیق ولادت ابوعمر و محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی مشخص نیست ولی از قراین و شواهد برمی‌آید که

وی در اواخر نیمه‌ی اول یا نیمه‌ی دوم قرن سوم هجری قمری در منطقه‌ی «کش» متولد شده است.

منطقه‌ی کش در ماوراء النهر، بین سمرقند و بلخ در کشور ازبکستان قرار دارد که امروزه شهر «سبز» نام دارد (دهخدا، ۱۳۷۷ش، ج ۱۲، ص ۱۸۳۴۵). برخی، این منطقه را بالغ بر سه فرسخ در سه فرسخ دانسته‌اند (سبحانی، ۱۴۲۸ق، ص ۵۸). البته برخی از دانشمندان، «کش» را روستایی در گرگان می‌دانند. این نظر نسبت به نظر نخست، ضعیف و مردود است زیرا مشایخ درجه‌ی اول کشی به منطقه‌ی ماوراء النهر تعلق دارد و اکثر علمای آن منطقه شیعه‌اند در حالی که دانشمندان گرگان در آن دوره، اهل سنت‌اند (رحمان‌ستایش، ۱۳۸۹ش، صص ۵۶-۵۷).

رشد علمی و اساتید کشی

کشّی در منطقه‌ی خود رشد یافت و تحت نظر اساتید آن منطقه - بخصوص ابوالنضر محمد بن مسعود بن محمد بن عیّاش سلمی معروف به عیاشی سمرقندی صاحب تفسیر روایی معروف - به تعلیم مشغول شد. مجالست وی با عیاشی، آن چنان عمیق و جدی بود که شیخ طوسی او را از شاگردان خاص عیاشی دانسته است (موسوی خوئی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۸، ص ۶۸). «غلام» در مصطلحات درایه به معنای شاگرد و ادب‌برگرفته با تأدیب استاد و آموزش و پرورش او است (مصطفوی، ۱۳۴۸ش، ص ۱۴). از دیگر ویژگی‌های زندگی علمی کشی اطلاعاتی در دست نیست و تنها مشایخ حدیث وی بالغ بر ۵۷ نفر - که احتمالاً استادان وی نیز در همین میان وجود دارد - را از کتابش استخراج نموده‌اند که به ترتیب حروف الفبا عبارت‌اند از: آدم بن محمد قلانسی بلخی، ابراهیم بن علی کوفی، ابراهیم بن محمد بن عباس، ابراهیم بن مختار بن محمد، ابراهیم بن نصیر، ابراهیم وراق سمرقندی، ابوالحسن بن ابی طاهر، ابو سعید بن سلیمان، ابو عمرو بن عبدالعزیز، ابو محمد شامی دمشقی، ابوبکر احمد بن ابراهیم لسنسنی، ابو جعفر احمد بن ابراهیم قرشی، احمد بن علی قمی سلولی شقران، احمد بن علی بن کلثوم سرخسی، ابو الحسن احمد بن محمد خالدی، احمد بن منصور خزاعی، احمد بن یعقوب، جبرئیل بن احمد فرابی، جعفر بن احمد بن ایوب، جعفر بن محمد، جعفر بن محمد بن معروف، حسین بن الحسن بن بندار قمی، حمدویه بن نصیر، حمدان بن احمد، خلف بن حماد کشی، خلف بن حسن بن طلحه مروزی، خلف بن محمد، عبد بن محمد نخعی سمرقندی، عبدالله بن محمد بن خالد، عثمان بن حامد کشی، علی بن محمد قتیبه نیشابوری، علی بن یزاد صانع جرجانی، عمر بن علی تفلیسی، طاهر بن عیسی وراق، محمد بن ابراهیم، محمد بن احمد بن ابی عوف، محمد بن احمد بن شاذان، محمد بن اسماعیل بندقی نیشابوری، محمد بن بحر رهنی، محمد بن بشر، محمد بن برائی، محمد بن حسن بن بندار قمی، محمد بن حسن کشی، محمد بن حسین بن احمد فارسی، محمد بن حسین بن محمد هروی، ابو سعید محمد بن رشید هروی، محمد بن حسین بن ابی الخطاب، محمد بن سعید کشی، محمد بن علی بن قاسم بن ابی حمزه قمی، محمد بن قولویه قمی، محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی، محمد بن نصیر، محمد بن یحیی فارسی، نصر بن صَبّاح، یوسف بن سخت بصری، ابراهیم بن حسین حسینی عقیقی، سعید بن جناح کشی (مصطفوی، ۱۳۴۸ش، صص ۱۴-۱۷).

از میان مشایخ یاد شده، محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی و نصر بن صَبَّاح مهم‌تر از بقیه‌اند به گونه‌ای که بیش‌ترین تعداد روایات از این دو شخصیت نقل شده است (رحمان‌ستایش، ۱۳۸۹ش، ص ۶۰).

شاگردان کشی

به طور طبیعی باید نام افراد متعددی به عنوان شاگرد کشی در منابع ذکر شده باشد، ولی همانند دیگر ویژگی‌های زندگی او، از شاگردانش تنها از سه نفر یاد شده است. این سه نفر چنین نام دارند:

۱. ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸ق) - صاحب کامل الزیارات - که طریق نجاشی به رجال کشی بوده است.

۲. هارون بن موسی تلّعبیری (م ۳۸۵ق) که طریق شیخ طوسی به رجال کشی بوده است.

۳. ابواحمد حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی که بنابر نقل شیخ طوسی در الفهرست، از جمله‌ی راویان کشی است و محدث نوری در المستدرک، وی را جزو شاگردان کشی ذکر کرده است (پیشین).

در تراجم و فهارس، از شاگرد دیگری برای کشی سخن به میان نیامده است. البته کم‌تعدادی شاگردان مضبوط وی، از ارزش و جایگاه علمی او نمی‌کاهد.

مذهب و جایگاه کشی

بی‌شک، او مذهب شیعه‌ی دوازده امامی داشته و چنین اعتقادی در کتاب او کاملاً نمایان است. دانشمندان برجسته به این امر گواهی داده‌اند و همین امر و دقت نظر علمی او سبب گردیده است که وی را فردی ثقه و مورد اطمینان و پذیرش قلمداد نمایند. نجاشی درباره‌ی او می‌نویسد: «محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی: ثقه و مورد اعتماد است. بسیار از افراد ضعیف روایت کرده است. با عیاشی هم‌نشین بوده است، از او مطالب علمی را دریافت کرده و از محضر او رشد کرده است. در خانه‌ی وی که محل رشد و مراجعه شیعه و اهل دانش بوده است، حضور داشت. کتاب رجال از آن اوست که دانش فراوان و اشتباهات زیادی دارد.» (موسوی خوئی، ۱۴۰۹ق، ص ۶۷). شیخ طوسی نیز درباره‌ی ایشان به نیکویی اعتقاد و استقامت در مذهب اشاره می‌کند (پیشین، صص ۶۷-۶۸).

از نظر طبقه‌ی حدیثی، می‌توان او را هم‌طبقه‌ی بزرگانی چون شیخ بزرگوار محمد بن یعقوب کلینی (م ۳۲۹ق) و در طبقه‌ی نهم روایات حدیث جای داد. به نظر می‌رسد همین جایگاه برجسته‌ی کشی بود که شخصیت بزرگی مثل شیخ طوسی را در اواخر عمر و پس از تألیف دو اثر رجالی‌اش، الفهرست و الرجال، وادار می‌نماید که به اختیار رجال کشی اقدام نموده و آن را بر شاگردانش املا کند.

در خصوص نظر نجاشی و شیخ طوسی که گفته‌اند وی روایات فراوان از افراد ضعیف نقل کرده و کتابش اغلاط فراوان دارد، چند نکته به نظر می‌رسد:

۱. با فرض این که نقل کشی از ضعفا متعدد و فراوان باشد، این گونه نقل، ضعفی را به خود وی وارد نمی‌کند بلکه اگر این نقل‌ها به سبب حفظ روایات برای بررسی و ارزیابی توسط بعدی‌ها باشد، نشانگر عنایت ویژه‌ی به فراگیری حدیث است (رحمان‌ستایش، ۱۳۸۹ش، صص ۵۸-۶۰).
۲. از میان اساتید و مشایخ حدیث کشی، ۳۳ نفر ضعیف یا مهمل‌اند که احادیث مروی از طریق ایشان، حدود یک پنجم کل احادیث است و این نسبت، دلیل ضعف کشی نیست (پیشین).
۳. اصل کتاب کشی در اختیار نیست تا نسبت به ضعف آن اظهار نظر دقیق علمی نمود؛ بخصوص این که کشی در کتابش بنا را بر صرف نقل نهاده است و از اظهار نظر اجتناب می‌کند و همین، وجود روایات ضعیف در آن کتاب را موجه می‌گرداند.

وفات

درباره‌ی فوت کشی نیز اطلاع دقیقی در دست نیست، اما از قراین برمی‌آید وی پس از شیخ کلینی و در اوایل غیبت کبرای امام مهدی (عج) بدرود حیات گفته است. شاید بتوان سال تقریبی فوت وی را بین ۳۳۰ تا ۳۴۰ دانست و به این ترتیب، پرونده‌ی زندگی نزدیک به یک قرن او پایان پذیرفت.

آنچه مهم است تأثیر مهم علمی زندگی کشی بر علم رجال است که قطعاً غیر قابل انکار و بسیار برجسته است؛ اثری که بر دیگر جوانب فرهنگ شیعی نیز سایه افکنده و سبب گردیده است تا ابعاد مختلفی از حیات شیعه را بازشناساند.

بخش دوم: کتاب رجال کشی

نگاهی گذرا بر کتب رجالی پیش از کشی

قدیمی‌ترین کتاب رجالی شیعه که اقدام کتب رجال در اسلام نیز هست رساله یا کتابی است که عبيدالله بن ابی‌رافع - متصدی بیت‌المال امیرالمؤمنین (ع) و کاتب ایشان - نوشته است و «تسمیة من شهد مع امیرالمؤمنین (ع) الجمل و صفین و النهروان من الصحابه (رض)» نام دارد. از این کتاب، امروزه هیچ نشانی در دست نیست. از هنگام تألیف این کتاب تا عصر تألیف رجال کشی، ده‌ها کتاب رجال یا فهرست، در جامعه‌ی شیعه پدید آمده است که عمده‌ی آن‌ها به قرن سوم و بعد از آن مربوط می‌شوند. از آن جمله می‌توان کتاب‌های زیر را به عنوان نمونه ذکر کرد:

۱. الدیباچ فی اخبار الشعراء: تألیف هشام بن محمد بن سائب کلبی (م ۲۰۶ق)

۲. من شهد الجمل مع علی(ع): تألیف همو
۳. من شهد صفین مع علیّ من الانصار: تألیف همو
۴. کتاب الرجال: تألیف عبدالله بن جبلة بن حیان ابجر کنانی از اصحاب امام کاظم(ع) (م ۲۱۹ق)
۵. کتاب الرجال: تألیف حسن بن علی بن فضال کوفی از دانشمندان بزرگ کوفه (م ۲۲۴ق)
۶. کتاب معرفة رواة الاخبار: تألیف حسن بن محبوب سراد (۱۴۹ - ۲۲۴ق)
۷. کتاب المشیخة: تألیف همو
۸. کتاب الرجال: تألیف احمد بن محمد بن خالد برقی قمی (م ۲۴۷ق)
۹. کتاب الطبقات: تألیف همو
۱۰. کتاب رجال و فضل الکوفه و من نزلها من الصحابة: تألیف ابراهیم بن محمد بن سعید ثقفی (م ۲۸۳ق)
۱۱. اخبار من قتل من آل ابی طالب: تألیف همو
۱۲. کتاب رجال: تألیف حافظ ابومحمد عبدالرحمن بن یوسف بن فراش مروزی بغدادی (م ۲۸۳ق)
۱۳. رجال الشیعة: تألیف علی بن حکم نخعی انباری شاگرد محمد بن ابی عمیر (قرون دوم و سوم قمری)
۱۴. کتاب الرجال: تألیف محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی (م ۳۲۹ق)
۱۵. کتاب الرجال: تألیف احمد بن محمد بن سعید بن عبدالرحمان معروف به ابن عقده (۲۴۹ - ۳۳۳ق)
۱۶. کتاب اخبار النساء الممدوحات: تألیف محمد بن احمد کاتب بغدادی معروف به ابن ابی ثلج (م ۳۲۵ق)
۱۷. کتاب من قال بالتفضیل من الصحابة و غیرهم: تألیف همو (خامنه‌ای، سید علی، چهار کتاب اصلی علم رجال، صص ۷-۱۳).

مشخصات و عناوین دقیق رجال کشی

هر چند امروزه، اصل کتاب کشی در اختیار نیست، اما عناوینی که برای آن برشمرده‌اند، عبارت است از:

۱. معرفة الرجال
۲. معرفة الناقلين
۳. معرفة الناقلين عن الائمة الصادقين
۴. معرفة الناقلين من الائمة الصادقين

نجاشی و شیخ طوسی در زمان خود، اصل کتاب را در اختیار داشته‌اند. هر چند برخی احتمال داده‌اند ابن شهر آشوب (م ۵۸۰ق)، سید بن طاووس (م ۶۷۳ق) و حتی علامه حلی (م ۷۲۶ق) به اصل کتاب کشی دسترسی داشته‌اند، اما دلایل متعدد، این

احتمال را رد می‌کند و در مجموع به نظر می‌رسد، از زمان شیخ به بعد، تنها «اختیار معرفة الرجال» شیخ در اختیار بوده است (خامنه‌ای، ۱۳۶۹ش، صص ۲۸-۳۱؛ رحمان‌ستایش، ۱۳۸۹ش، ص ۶۱).

ارتباط بین معرفة الرجال و اختیار شیخ طوسی

از شیخ طوسی در خود کتاب اختیار یا سایر کتب، نحوه‌ی انتخاب و گزینش مطالب از رجال کشی ذکر نشده است. همین امر، سبب شده تا دانشمندان قرون مختلف، احتمالاتی را در این خصوص بیان کنند؛ نظیر:

۱. اصل کتاب شامل روایاتی درباره‌ی راویان شیعی و اهل سنت بوده و شیخ طوسی در تلخیص و گزینش خود، راویان اهل سنت را حذف کرده است (خامنه‌ای، ۱۳۶۹ش، صص ۳۸-۳۹؛ سبحانی، ۱۴۲۸ق، ص ۵۹؛ رحمان‌ستایش، ۱۳۸۹ش، صص ۶۱-۶۲).

بررسی: در نسخه‌ی موجود اختیار شیخ طوسی، تعدادی از راویان اهل سنت که از ائمه معصوم (ع) روایت کرده‌اند، ذکر شده است؛ نظیر: محمد بن اسحاق، عمرو بن قیس، حفص بن غیاث، عبدالملک بن جریج و ابوالمقدام (سبحانی، ۱۴۲۸ق، صص ۵۹-۶۰). از سوی دیگر، نمی‌توان اثبات کرد در اصل کتاب، راویانی از اهل سنت وجود داشته که از ائمه معصوم (ع) روایت نکرده‌اند و شیخ طوسی آنان را حذف کرده است (رحمان‌ستایش، ۱۳۸۹ش، ص ۶۲).

۲. اصل کتاب، شامل روایات متعارض و اشتباهاتی دیگر بوده که شیخ طوسی، آن‌ها را تهذیب کرده است (پیشین). بررسی: برخی اشتباهات در اختیار شیخ نیز وجود دارد؛ بخصوص این که تعارض در روایات را نمی‌توان اشکال در اصل کتاب دانست (پیشین).

۳. شیخ طوسی، کتاب را در مجالسش بر شاگردان املا کرده و در آن هنگام، بخش‌هایی را اختیار کرده است ولی بعدها فرصت تحقیق و مراجعه به آن را نیافته است و لذا در نسخه‌های موجود اختیار، اختلافات متعدد وجود دارد و روال مشخص و منظمی هم برای این اختیار وجود ندارد (مصطفوی، ۱۳۴۸ش، ص ۱۹).

بررسی: هرچند این نظریه، مؤیداتی دارد، اما روش مشخصی برای نحوه‌ی اختیار شیخ را نیز ارائه نمی‌کند و حتماً باید با یکی دیگر از نظریات تلفیق شود.

۴. برخی روایات در شرح حال راویان، نام برخی از راویان - ولو موثق - و فهرست برخی مؤلفات، در اختیار شیخ از رجال کشی حذف شده است.

بررسی: به نظر می‌رسد، این محتمل‌ترین وجه در خصوص اختیار شیخ طوسی از کتاب رجال کشی است زیرا شواهد متعدد بر صحت آن در کتاب موجود وجود دارد؛ از جمله:

- ✓ تعلیق‌های موجود در اسناد برخی روایات که از طریق روایت پیشین برطرف نمی‌شود؛ مانند: روایت منقول از علی بن الحکم درباره‌ی صحابه‌ی حضرت رسول اکرم(ص) (طوسی، ۱۳۴۸، ص ۱۱).
- ✓ حذف راوی شیعه‌ای مثل حسین بن اشکیب در حالی که نجاشی از رجال کشی در خصوص وی مطلبی را نقل کرده است (رحمان‌ستایش، ۱۳۸۹ش، ص ۶۳).
- ✓ حذف فهرست تألیفات ابویحیی جرجانی (طوسی، ۱۳۴۸، صص ۵۳۲-۵۳۳).

ویژگی‌های اختیار معرفه الرجال

از آن جا که به نسخه اصلی رجال کشی دسترسی نداریم، به ناچار باید به اختیار شیخ از آن مراجعه و ویژگی‌های آن را

برشماریم:

۱. کتاب دارای مقدمه و روش کار نیست. تنها در ابتدای کتاب، ۱۱ حدیث در خصوص روایت و نقل آن ملاحظه می‌شود.
۲. اولین شخصی که درباره‌ی او نقل روایت شده «سلمان فارسی» و آخرین نفر «علی بن جعفر بن عباس خزاعی مروزی» است.
۳. کل روایات کتاب ۱۱۵۱ عدد و تعداد راویان مورد اشاره ۵۲۰ نفر می‌باشد.
۴. کتاب در ۷ جزء تقسیم شده است.
۵. اساس کتاب تقریباً طبقات روات است. ابتدا به اصحاب پیامبر(ص) و امیرالمؤمنین(ع) و پس از ایشان به اصحاب سایر امامان تا امام عسکری(ع) و نهایتاً برخی از مشایخ زمان غیبت پرداخته شده است. البته تکرار، پراکندگی و اشکالاتی از این قبیل وجود دارد.
۶. اظهار نظر شخصی معمولاً در کتاب وجود ندارد و راه برای پژوهش خواننده باز است (از جمله اظهار نظرهای شخصی شیخ طوسی در کتاب اختیار: طوسی، ۱۳۴۸ش، ص ۵۶۳).
۷. شناساندن برخی از فرقه‌ها و گروه‌های شیعه در لابه لای کتاب وجود دارد؛ از قبیل فطحیان، واقفیان و اشعثیان.
۸. در اسناد روایات، مشکلاتی وجود دارد؛ از قبیل: ارسال سند، تعلیق، اسناد مفرد و رجال غریب (مصطفوی، ۱۳۴۸ش، صص ۱۸ و ۱۹؛ خامنه‌ای، ۱۳۶۹ش، صص ۲۵ تا ۲۸؛ رحمان‌ستایش، ۱۳۸۹ش، صص ۶۶ و ۷۱-۷۳).

نسخه‌ها و تحقیق‌های کتاب

از میان نسخه‌های موجود کتاب و تحقیق‌های در دسترس، به مواردی اشاره می‌شود:

۱. نسخه خطی به تاریخ ۶۰۲ قمری در موزهی بریتانیا (موسوی فهدریجانی، سید محسن، دربارهی نسخهی خطی رجال کشی در موزه بریتانیا).
۲. نسخه خطی دیگری موجود در همان موزه (پیشین).
۳. تحقیق مرحوم حاج میرزا حسن مصطفوی بر اساس هفت نسخه به انضمام فهرس اسامی و موضوعات مختلف (مشخصات این نشر در کتابنامه ذکر شده است).
۴. تحقیق و تصحیح آقابان فاضل میبدی و ابوالفضل موسویان (مشخصات نشر: تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، چاپ اول، ۱۳۸۲ ش).
۵. تصحیح و تحقیق میرداماد و تحقیق سید مهدی روحانی.

کتاب مؤلف بر اساس اختیار معرفه الرجال

به جهت تأثیرگذاری رجال کشی در علم رجال، کتبی بر اساس آن، تألیف و تنظیم شده است:

۱. حل الاشکال فی معرفه الرجال، تألیف سید احمد بن طاووس (م ۶۷۳ق)

این کتاب مشتمل بر مصادر پنج‌گانهی رجالی: اختیار معرفه الرجال، الفهرست و رجال شیخ طوسی، الفهرست نجاشی و الضعفاء ابن‌غضائری است. در این اثر، نام راویان به ترتیب حروف الفبا منظم شده است.

۲. ترتیب عاملی، تألیف سید یوسف بن محمد حسینی عاملی (قرن ۱۱ق)

این کتاب مرتب شدهی اختیار شیخ طوسی بر اساس طبقات است. سال اتمام آن بر اساس گفتهی صاحب مستدرک الوسائل ۹۸۱ قمری است.

۳. تحریر طاووسی، تألیف شیخ حسن بن شهید ثانی، صاحب معالم (۹۵۹ - ۱۰۱۱ق)

شیخ حسن، کتاب اختیار شیخ طوسی را از حل الاشکال سید بن طاووس استخراج و بر اساس حروف الفبا منظم کرده است.

۴. ترتیب بحرانی، تألیف شیخ داوود بن حسن بن یوسف بحرانی (قرن ۱۱ق)

شیخ داوود بحرانی کتاب اختیار را به ترتیب حروف الفبا به طور کامل تنظیم نموده است.

۵. ترتیب قهپایی، تألیف مولی عنایت‌الله بن شرف‌الدین قهپایی نجفی (م پس از ۱۰۱۶ق)

قهپایی تمام مطالب کتاب اختیار را به تفکیک تمام افراد و بر اساس حروف الفبا تحریر کرده است. افزایش عناوین و مطالب و تغییر مطالب، از مهم‌ترین تفاوت‌ها با اصل کتاب اختیار است.

۶. مجمع الرجال، تألیف مولی عنایت‌الله بن شرف‌الدین قهپایی نجفی (م پس از ۱۰۱۶ق)

قهپایی در این کتاب، مطالب ترتیب یاد شده (ردیف شماره ۵) را با چهار کتاب مهم دیگر رجالی مقایسه، تلفیق و مرتب ساخته است. تألیف این اثر در ۱۰۱۶ قمری پایان پذیرفته است (خامنه‌ای، ۱۳۶۹ش، صص ۴۰-۴۴).

بخش سوم: مروری بر برخی مندرجات مهم کتاب اختیار معرفة الرجال

رجال کشی و اختیار شیخ طوسی از آن، به جهت قدمت زمانی و رتبی بر بسیاری از آثار رجالی شیعه و سبک منحصر به فرد آن، مشتمل بر مطالبی است که توجه به آن‌ها حائز اهمیت است.

۱. اصحاب اجماع:

اولین کسی که اجماع در تعدادی از راویان و اصحاب ائمه را بیان نمود، کشی است (غفاری، ۱۳۶۹ش، صص ۱۱۰-۱۱۳). وی با این نظریه، عنوان «توثیق عام» را پایه‌گذاری کرد که بر اساس آن، افرادی به طور کلی - و نه با نام و عنوان خاص خودشان - توثیق می‌شوند. البته اختلاف در برخی نام‌ها وجود دارد ولی اصل موضوع توسط عالمان دوره‌های بعد مورد توجه واقع شده است (رحمان ستایش، ۱۳۸۹ش، صص ۷۰-۷۱).

پیشینه، اختلاف نظر و نکاتی در خصوص اصحاب اجماع، اسامی ایشان، نحوه‌ی اجماع و سایر موارد در مقالاتی بررسی شده است (انصاری قمی، ۱۳۸۰ش، صص ۲-۱۰).

۲. نمایندگان ائمه (ع) در مناطق مختلف:

کتاب کشی، از جمله منابع مهمی است که در خصوص نمایندگی برخی افراد از جانب ائمه‌ی معصوم (ع) و حدود اختیارات ایشان، سطح دسترسی ایشان به امام، جایگاه ایشان در امور شرعی و وکالت امام و کارهایی که ایشان انجام می‌داده‌اند، پرداخته است.

از جمله افرادی که به عنوان وکیل امام تعیین شده‌اند، می‌توان اشاره کرد به:

- عبدالعزیز بن مهتدی قمی وکیل امام رضا و امام جواد (ع) در قم (طوسی، ۱۳۴۸ش، صص ۵۰۶).
- زکریا بن آدم قمی وکیل امام رضا و امام جواد (ع) در قم (پیشین، صص ۵۹۴ - ۵۹۶).
- فارس بن حاتم قزوینی وکیل امام هادی (ع) در قزوین (پیشین، صص ۵۲۳). وی بعدها منحرف شد و مورد لعن آن حضرت قرار گرفت.
- ابراهیم بن محمد همدانی وکیل امام جواد (ع) و ائمه‌ی بعد در همدان (پیشین، صص ۵۵۷، ۶۰۸-۶۱۱).
- علی بن مهزیار اهوازی وکیل ائمه‌ی مختلف در خوزستان (پیشین، صص ۵۴۹).
- ابوعلی محمد بن احمد بن حماد مروزی وکیل امام جواد (ع) و ائمه‌ی بعد در منطقه‌ی مرو (پیشین، صص ۵۱۱).

باید توجه داشت که ذکر این نمایندگان، لزوماً بر ثبات قدم و راه راست ایشان دلالت ندارد. از سوی دیگر، منصب رسمی

وکالت از سوی امام معصوم(ع) نشان می‌دهد برای سازمان‌دهی شیعیان در قرون نخستین، بخصوص در قرون دوم و سوم قمری، آن بزرگواران از ابزار مختلفی که برای این نظام لازم است استفاده کرده‌اند. یکی از محققان، با تأکید بر مطالب مندرج در اختیار معرفه الرجال به وضعیت نمایندگی ائمه(ع) در مناطق مختلف، سطح، جایگاه و عاقبت افراد مختلف پرداخته است (جباری، ۱۳۸۱ش، صص ۷۵-۱۲۵).

۳. توجه به ابعاد مختلف سیاسی و اجتماعی تشیع:

مکتب تشیع تا پایان قرن اول هجری جز در گرایش سیاسی ضد نظام موجود، راه خود را از سواد اعظم جامعه مسلمان جدا نکرده بود. اما به مرور که از اوایل قرن دوم، مکاتب حقوقی و فقهی اسلامی رو به شکل گرفتن نهاد، مکتب تشیع هم به تدریج به صورت یک مکتب حقوقی مشخص و متمایز درآمد که بیش‌تر اعضای آن از تعالیم و نظریات فقهی دانشمندترین فرد خاندان پیامبر در آن زمان، یعنی امام محمدباقر(ع) پیروی می‌کردند. طولی نکشید که با شدت گرفتن بحث‌های کلامی در جامعه اسلامی و پیدایش مکاتب مختلف کلامی، مکتب تشیع هم ناچار از اتخاذ مواضع خاص در مباحث مختلف کلامی شد که در این باب نیز عمدتاً از مواضع امام باقر(ع) و فرزندش امام جعفر صادق(ع) پیروی می‌نمود. در نتیجه، وقتی انقلاب عباسی در سال ۱۳۲ بساط یک قرن حکومت اموی را برچید، تشیع به صورت یک نظام کامل و مستقل سیاسی، فقهی و کلامی در صحنه جامعه اسلامی حضوری غیر قابل انکار یافته بود. (مدرسی طباطبایی، ۱۳۷۵ش، صص ۱۷-۱۸)

پس از پایان حکومت امویان، امام صادق(ع) به عنوان بزرگ و محترم‌ترین فرد از خاندان پیامبر(ص) در نزد همگان مطرح بود، اما بر خلاف انتظار شیعیان، آن حضرت از به دست گرفتن رهبری سیاسی جامعه احتراز کرد و به دلایل عدیده، خود و شیعیان را از مسائل حکومتی دور نگه داشت. اما، در فاصله‌ی اندکی، زنجیره‌ی ارتباطی گسترده‌ی وکلای ائمه(ع) باعث ارتباط و همبستگی شیعیان گردید. ولایت‌عهدی امام رضا(ع) بر این مسئله تأکید ورزید و سبب شد بارقه‌ی امیدی در دل شیعیان نسبت به کسب حکومت ایجاد شود. البته هیچ کدام از این حوادث، سبب نشد که حکومت ظاهری در دست ائمه(ع) قرار گیرد (پیشین، صص ۲۴-۲۵).

این، تنها گوشه‌ای از ترسیمی است که بر اساس اختیار شیخ طوسی از رجال کشی مشخص می‌شود.

هرچند اشکال و نقدهایی بر این نظریه و نحوه‌ی برداشت از رجال کشی مطرح شده است (نوربخش، ۱۳۸۷ش، صص ۱۶۹-۱۷۲)، اما اصل این نوع برداشت، می‌تواند به ره‌یافت‌های جدیدی از رجال کشی و حتی منابع معاصر و پیش از آن، منجر شود.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۱. نگرش دقیق و جامع به منابع گذشته‌ی رجالی برای دریافت ره‌یافت‌های جدید ضروری است.

۲. توجه و استفاده از روایات رجال کشی، صرف نظر از آرای دیگران، در شناخت دقیق راویان ضروری است.
۳. کتب رجالی علاوه بر معرفی رجال حدیثی، می‌توانند نقش قابل توجهی در ارائه‌ی ویژگی‌های اجتماعی و سیاسی قرون نخست بخصوص در میان شیعیان ارائه کنند. معرفت الرجال کشی و اختیار شیخ طوسی از آن، جدا از رویکردهای رجالی، در خصوص تاریخ تشیع، مسائل سیاسی و اجتماعی شیعی و نظایر آن در قرون اولیه، قابل استناد است.
۴. استناد به محتوای رجال کشی و بررسی آن، بخصوص در دوره‌ی اخیر مورد توجه ویژه‌ی محققان قرار گرفته است. در صورتی که این توجه همه‌جانبه و مقایسه‌ای بین کتب رجالی دوره‌ی نخست باشد، قطعاً نتایج فراگیرتری را به دست خواهد داد.

فهرست منابع و مأخذ

الف) کتب:

۱. خامنه‌ای، سید علی، چهار کتاب اصلی علم رجال، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۹ ش.
۲. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا و انتشارات روزنه، ۱۳۷۷ ش، چاپ دوم از دوره جدید.
۳. رحمان‌ستایش، محمدکاظم، آشنایی با کتب رجالی شیعه، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۹ ش، چاپ سوم.
۴. سبحانی، جعفر، کلیات فی علم الرجال، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۲۸ق، چاپ هشتم.
۵. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، اختیار معرفة الرجال، تصحیح، تعلیق، مقدمه و فهرس: حسن مصطفوی، مشهد، دانشگاه مشهد، کنگره هزاره شیخ طوسی، ۱۳۴۸ ش.
۶. غفاری، علی اکبر، تلخیص مقیاس الهدایه، تهران، جامعه الامام الصادق (ع)، ۱۳۶۹ ش، چاپ اول.
۷. مصطفوی، حسن، مقدمه و فهرس اختیار معرفة الرجال، مشهد، دانشگاه مشهد، کنگره هزاره شیخ طوسی، ۱۳۴۸ ش.
۸. موسوی خوئی، سید ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، قم، منشورات مدینه العلم، ۱۴۰۹ق.

ب) مقالات:

۱. انصاری قمی، حسن، «امامیه و اصول روایی اصحاب اجماع»، علوم حدیث، شماره ۲۲، زمستان ۱۳۸۰ ش.
۲. جباری، محمدرضا، «نمایندگان ائمه (ع) در ایران (از عصر امام صادق (ع) تا پایان غیبت صغری)»، تاریخ در آینه پژوهش، پیش شماره ۱، پاییز ۱۳۸۱ ش.
۳. مدرس طباطبایی، حسین، «تکامل مفهوم امامت در بعد سیاسی و اجتماعی»، ترجمه حسین ایزدپناه، نقد و نظر، شماره‌های ۷ و ۸، تابستان و پاییز ۱۳۷۵ ش.
۴. موسوی فهدریجانی، سید محسن: «درباره نسخه خطی رجال کشی در موزه بریتانیا» به نقل از: http://kateban.com/tusi_html34
۵. نوربخش، ایمان، «گزارشی از جلسات نقد و بررسی کتاب مکتب در فرایند تکامل»، سفینه، شماره ۱۸، بهار ۱۳۸۷ ش.